

A FORDÍTÓI REFLEXIÓ MINT A FORDÍTÓI KOMPETENCIA KULCSELEME

REFLECTION AS A KEY COMPONENT OF COMPETENCE IN TRANSLATION

DUDITS ANDRÁS¹

Absztrakt: A komplex fordítói kompetenciát alkotó kompetenciaelemek köre a fordítási tevékenységet meghatározó társadalmi jelenségek változásaival összhangban változik. Azok a hatások, amelyeket a globalizáció és a technikai fejlődés az interkulturális kommunikációra gyakorolnak, a nyelvi szolgáltatásokat biztosító fordítók munkavégzését is befolyásolják. Ennek megfelelően a fordítói versenyképesség biztosítása szempontjából kiemelt jelentősége van a folyamatos kompetenciafejlesztésnek. Mindezen megállapításokkal összefüggésben a tanulmány célja rávilágítani arra, hogy a fordítói kompetencia fejlesztése és specifikus kompetenciaelemekkel való bővítése szempontjából fokozott jelentőséggel bír a fordító reflexiós képessége. Habár a reflexiónak számos konkrét tárgya lehet, a tanulmány elsősorban arra fókuszál, miért fontos, hogy a fordító megfelelően tudjon reflektálni a nyelvi közvetítői tevékenységének alapját képező kognitív mechanizmusokra.

Kulcsszavak: *kompetencia, kogníció, metakogníció, fordítási műveletek, fordítási eljárások*

Abstract: The range of elements that comprise competence in translation changes in line with changes in the social phenomena that influence the way translation is done. In particular, the effects of globalization and technological development on intercultural communication also affect how translators carry out their work as language service providers. Accordingly, the continuous improvement of competence in translation is especially relevant in terms of ensuring the competitiveness of individual translators. In this context, the aim of the study is to show that the ability of translators to exercise reflection facilitates the improvement of competence in translation as well as the acquisition of specific additional elements of competence. Although translators may reflect on a wide range of factors in translation, the study focuses on cognition as the object of reflection, highlighting the significance of the ability to accurately reflect on fundamental cognitive mechanisms in translation.

Keywords: *competence, cognition, metacognition, translation operations, translation procedures*

¹ DUDITS ANDRÁS
adjunktus
Szegedi Tudományegyetem
Fordító- és Tolmácsképző Központ
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
dudits@lit.u-szeged.hu

1. KOMPETENCIA ÉS KOMPETÍCIÓ

A fordítási tevékenységet meghatározó társadalmi jelenségek változásaival összhangban a komplex fordítói kompetenciát alkotó egyes kompetenciaelemek esetében is megmutatkozhatnak bizonyos változások. A globalizációnak és a technológiai fejlődésnek az interkulturális kommunikációra gyakorolt hatásai ugyanis a nyelvi szolgáltatásokat biztosító fordítók munkavégzését és versenyképességét is befolyásolják. Ennek megfelelően a fordítói versenyképesség biztosítása szempontjából kiemelt jelentőséggel bír a folyamatos kompetenciafejlesztés. A kompetenciafejlesztés ugyanakkor nem korlátozódhat a fordítói tevékenységet a 21. században döntően meghatározó technológiai, illetve informatikai eszközök használatához szükséges kompetencia fejlesztésére. Mindezen megállapításokkal összefüggésben a jelen tanulmány célja rávilágítani arra, hogy a kompetitív előnyre szert tenni kívánó fordító kompetenciájának fejlesztésében fokozott szerepe van az adott fordító reflexiós képességének. Habár a fordítói reflexiónak számos konkrét tárgya lehet, a tanulmány a nyelvi közvetítői tevékenység gyökerét képező kognitív és nyelvi mechanizmusokra irányuló reflexióra, illetve az azzal kapcsolatos jelenségek egy részére fókuszál. Az elméleti vizsgálódás nyomán megfogalmazott kijelentések pedig alapvetően annak az általános megállapításnak az alátámasztására szolgálnak, miszerint a kogníció és a nyelvhasználat vonatkozásában ugyanolyan folyamatos kompetenciafejlesztésre van szüksége a leendő és a hivatásos fordítónak, mint például a különféle technológiai, illetve informatikai eszközök egyre inkább hangsúlyossá váló használata vonatkozásában. (vö. SEIDL-PÉCH 2017)

2. KOMPETENCIA ÉS KOGNÍCIÓ

A fordítási tevékenység szakszerű végzéséhez szükséges kompetenciamodellezést célzó kutatások közül a legátfogóbbnak a PACTE Group néven ismert kutatócsoport kutatásai tekinthetők (pl. PACTE GROUP 2000, 2003, 2008, 2014). A kutatócsoport modelljében a komplex fordítói kompetencia a következő hat alkompetencia halmazaként konceptualizálódik: kétnyelvű kommunikatív alkompetencia, extralingvális alkompetencia, instrumentális alkompetencia, fordítási ismeretek, stratégiai alkompetencia, pszichológiai és fiziológiai alkompetencia. Habár a modell ismertetésében a **kogníció** kizárólag a pszichológiai és fiziológiai alkompetencia elemeként van nevesítve, valójában a fordítási folyamat egészének alapját képező pszichológiai és fiziológiai tényezők egyikeként értelmeződik – és ebből adódóan minden egyes alkompetencia esetében meghatározónak tekinthető. A kogníciónak ezt a központi szerepét tükrözi Dudits (2018) modellje is, amelyben a kognitív folyamatok a fordítás nyelvi dimenziójának négy absztrakciós rétege közül azt a „magréteget” képezik, amelyre a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások további három rétege épül az alábbiak szerint.

1. A **kognitív folyamatok** az emberi megismerés általános kontextusában olyan alapvető mentális mechanizmusok, amelyek az érzékelés és az észlelés eredményeképpen az elmében leképeződő információk (mentális reprezentációk)

feldolgozása, tárolása, előhívása és felhasználása révén lehetővé teszik a gondolkodás szempontjából meghatározó különböző mentális feladatok végrehajtását – például a tudatosítást, az azonosítást, az összehasonlítást és a következtetést. (vö. NEISSER 1976)

2. A kognitív folyamatokra épülő **nyelvi folyamatok** olyan kognitív folyamatok, amelyek a mentális nyelvi reprezentáció különböző szintjein (úm. grafémikus, morfémius, lexikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai reprezentációs szint) megvalósulva biztosítják a nyelvi, illetve nyelvileg kódolt információk recepcióját, azaz dekódolását és/vagy értelmezését, valamint a nyelvi információk produkcióját, azaz kódolását és/vagy kifejezését. (vö. WARREN 2013) A fordítás keretében egymással kombinálódva ugyanezek a nyelvi folyamatok teszik lehetővé a nyelvileg kódolt információk transzferálását (a forrásnyelvi dekódolás és/vagy értelmezés és a célnyelvi kódolás és/vagy kifejezés egymással közvetlen kölcsönhatásban álló megvalósulását).
3. A nyelvi folyamatokra épülő **fordítási műveletek** receptív és/vagy produktív nyelvi folyamatokból álló olyan nyelvi műveletek, amelyek a két nyelv használatát implikáló fordítás folyamatában a nyelvi recepcióval, a nyelvi produkcióval vagy a nyelvi transzferálással összefüggő egyetlen komplex nyelvi feladat teljesítésére szolgálnak.
4. A fordítási folyamatokra épülő **fordítási eljárások** receptív, produktív és/vagy transzferálási fordítási műveletekből (azaz a fordítási folyamat keretében zajló receptív és/vagy produktív nyelvi folyamatokon alapuló nyelvi műveletekből) álló olyan műveletsorozatok, amelyek a két nyelv használatát implikáló fordítás folyamatában komplex nyelvi feladatok sorozatának teljesítésére szolgálnak.

A részint Vinay – Darbelnet (1958/1995), Klaudy (1999, 2003, 2004) és Dudits (2011, 2018, 2019) terminusainak adaptálása nyomán megnevezett fordítási műveletek teljes rendszerét az 1. táblázat szemlélteti (a vonatkozó fordításelméleti terminológiai kérdésekről pedig Chesterman 2005 tanulmánya nyújt áttekintést). Az egyes műveletek neve az adott művelet funkcióját és/vagy eredményét hivatott tükrözni, és nem utal arra, hogy a művelet végrehajtása közben milyen mentális reprezentációk (forrásnyelvi, célnyelvi és/vagy nonverbális reprezentációk) aktiválódnak, illetve kerülnek egymással kölcsönhatásba a fordító munkamemóriájában. Ennek megfelelően például a transzkódolás terminus nem úgy értelmezendő, hogy a fordító az adott forrásnyelvi reprezentációt a vonatkozó nonverbális reprezentáció tudatosulása nélkül felelteti meg a korrespondáló célnyelvi reprezentációnak, hanem úgy, hogy a célnyelvi verbalizáláshoz – automatikusan vagy kontrollált módon – a vonatkozó forrásnyelvi elemnek rendszerszinten megfeleltethető célnyelvi elemet választja, vagy átírást/átvételt alkalmaz (vö. SELESKOVITCH 1978, TIRKKONEN-CONDIT 2005).

1. táblázat
A fordítási műveletek rendszere

Receptív fordítási műveletek		
• Fordítási áttekintő olvasás • Fordítási szövegértő olvasás • Fordítási szövegalkotási célú olvasás • Fordítási ismeretszerző olvasás • Fordítási kereső olvasás • Fordítási összehasonlító olvasás • Fordítási ellenőrző olvasás • Fordítási korrektúraolvasás		
Produktív fordítási műveletek		
• Fordítási produkciós írás • Fordítási modifikációs írás • Fordítási reciklációs írás • Fordítási facilitációs írás		
Transzferálási fordítási műveletek		
Interlingvális transzkódolás	Interlingvális lexikai transzformáció	Interlingvális grammatikai transzformáció
• Szó szerinti fordítás • Transzliteráció • Transzkripció • Tükörfordítás	• Lexikai explicitáció • Lexikai implicitáció • Lexikai addíció • Lexikai omisszió • Lexikai asszociáció • Lexikai disszociáció • Lexikai moduláció • Lexikai kompenzáció • Lexikai normalizáció	• Grammatikai explicitáció • Grammatikai implicitáció • Grammatikai addíció • Grammatikai omisszió • Grammatikai moduláció • Grammatikai transzpozíció • Grammatikai redisztribúció • Grammatikai integráció • Grammatikai szeparáció • Grammatikai normalizáció

A fordítási eljárások teljes rendszerét a 2. táblázat szemlélteti (vö. SUPERCEANU 2004 *procedure* terminusa, továbbá a vonatkozó terminológiai kérdésekről lásd KLAUDY 2014).

2. táblázat
A fordítási eljárások rendszere

Fordítási eljárások
• Fordítási szövegáttekintési eljárás • Fordítási szövegértési eljárás • Fordítási szöveges ismeretszerzési eljárás • Fordítási szövegelem-keresési eljárás • Fordítási szöveg reprodukciós eljárás • Fordítási szöveg-összehasonlítási eljárás • Fordítási szövegellenőrzési eljárás • Fordítási szövegmódosítási eljárás • Fordítási szövegkorrektúrázási eljárás

A fordítási folyamatnak a táblázatokban megnevezett fordítási műveletek és fordítási eljárások halmazaként való értelmezése nyomán a fordítási folyamat egyúttal különféle komplex nyelvi feladatok halmazaként is értelmezhető. Ebből adódóan pedig megállapítható, hogy a forrásnyelvi szöveg célnyelvi szöveg formájában történő reprodukálása valójában az interlingvális reprodukció átfogó céljának alárendelt különböző részcélok különálló (de egyben összehangolt) teljesítésén keresztül valósul meg, mégpedig pontosan meghatározható fordítási műveletek végrehajtása és fordítási eljárások elvégzése révén. A fordítási folyamat nyelvi dimenziójának effajta feladatközpontú, illetve művelet- és eljárásalapú konceptualizálása egyrészt átláthatóbbá teszi a fordítás meglehetősen összetett folyamatát, másrészt lehetőséget kínál az egyes feladatspecifikus célok (úm. szövegáttekintés, szövegértés, szöveges ismeretszerzés, szövegelem-keresés, szövegreprodukálás, szöveg-összehasonlítás, szövegellenőrzés, szövegmodosítás, szövegkorrektúrázás) megvalósításához szükséges receptív, produktív és transzferálási nyelvi kompetenciák célirányos fejlesztésére és mérésére egyaránt.

A fordítási folyamatot meghatározó célok és feladatok közül a fordításra legspecifikusabban jellemző feladatot, a forrásnyelvi szöveg interlingvális reprodukálásának feladatát a kogníció szempontjából vizsgálva megállapítható, hogy a vonatkozó nyelvi folyamatok alapját képező kognitív folyamatok keretében a fordító – mint kétnyelvű nyelvhasználó – elméjében aktiválódó mentális reprezentációk három általános halmazba sorolhatóak. Az egyik halmazba tartoznak mindazok a reprezentációk, amelyek az elmében gondolati információkat képeznek le – alapvetően fogalmak és képzetek, valamint proposíciók (kijelentésfüggvények) és mentális modellek formájában (vö. van DIJK – KINTSCH 1983, JOHNSON-LAIRD 1983, KINTSCH – van DIJK 1978, SCHANK – ABELSON 1977). A másik halmazt azok a reprezentációk alkotják, amelyek a releváns gondolati információkhoz kapcsolódóan a forrásnyelvhez köthető nyelvi (fonémikus, grafémikus, morfémius, lexikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai stb.) információkat képeznek le az elmében. A harmadik halmazt pedig azok a reprezentációk alkotják, amelyek a releváns gondolati információkhoz kapcsolódóan a célnyelvhez köthető nyelvi (fonémikus, grafémikus, morfémius, lexikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai stb.) információkat képeznek le az elmében. (A két nyelv használata esetén aktiválódó fogalmi és nyelvi reprezentációk összefüggéseiről lásd NAVRACSICS 2011.)

A nonverbális (univerzális, fogalom- és képzetalapú) reprezentációk, a forrásnyelvi (nyelvspecifikus) verbális reprezentációk és a célnyelvi (nyelvspecifikus) verbális reprezentációk mentális feldolgozásában és felhasználásában kiemelt jelentősége van az elme működését alapvetően meghatározó figyelmi és emlékezeti mechanizmusoknak. A figyelmi mechanizmusok elsődleges szerepe az, hogy az információk feldolgozása és felhasználása szempontjából korlátozott kapacitású elme mentális erőforrásait hatékonyan allokálja az aktuális ingerek és intenciók által determinált kognitív feladat, illetve feladatok megvalósítása céljából (egyetlen feladatra vagy felváltva több feladatra összpontosított módon, vagy több feladat

között megosztott módon). A figyelem tárgyát képező nonverbális vagy verbális információk feldolgozásához és felhasználásához a többkomponensűnek, illetve multifunkcionálisnak tekinthető emlékezeti mechanizmusok úgy járulnak hozzá, hogy az információk (észleletek és tudattartalmak) rövid távú tárolását biztosító munkamemória lehetővé teszi az adott információk feldolgozását és felhasználását, mégpedig a hosszú távú emlékezetben tárolt – és automatikusan vagy kontrollált módon előhívott – információk hasznosításával. A munkamemória és a hosszú távú memória effajta kölcsönhatásának eredményeképpen a fordító munkamemóriájában a tudat számára külön-külön, felváltva vagy többé-kevésbé azonos időben hozzáférhetővé válnak mindazon nonverbális (fogalom- és képzetalapú) és verbális (forrásnyelvi és célnyelvi) reprezentációk, amelyek formájában a tapasztalati (vagy fiktív) valóság egy adott szellete mentálisan leképeződhet az elmében. Ezeknek az egymással összefüggő nonverbális, forrásnyelvi és célnyelvi reprezentációknak a munkamemóriában történő aktivációja és egymásnak való megfeleltetése teremt lehetőséget arra, hogy a fordító a forrásnyelvi szövegben a forrásnyelv segítségével verbálisan kódolt gondolatokat a célnyelvi szövegben a célnyelv segítségével verbálisan kódolja, azaz reprodukálja. (A figyelem és az emlékezet összefüggéseiről lásd pl. BADDELEY 1999, 2007.)

Az előzőekben felvázolt elméleti keretben a fordítási folyamat kulcsmozzanataként megvalósuló célnyelvi reprodukció (transzfer) – kognitív szempontból – tehát az azonos entitásokat és viszonyokat leképező különféle nonverbális és verbális (forrásnyelvi és célnyelvi) mentális reprezentációk kognitív megfeleltetéseként értelmezhető (a tartalmi ekvivalencia megteremtésére irányuló fordítási műveletek végrehajtása esetében). Ez a megfeleltetés pedig két alapvető kognitív mechanizmuson keresztül történhet: 1) az egymásnak megfeleltethető forrásnyelvi és célnyelvi reprezentációk közötti kapcsolatteremtés, azaz kognitív transzkódolás révén; valamint 2) a forrásnyelvi reprezentációknak a vonatkozó nonverbális reprezentációkká való transzformálása, és az adott nonverbális reprezentációknak a vonatkozó célnyelvi reprezentációkká való transzformálása, azaz kognitív transzformáció révén. A transzkódolás és a transzformáció (vö. DE GROOT 1997 *horizontális* és *vertikális* terminusai) szempontjából azonban az is jelentőséggel bír, hogy a transzfer tárgyát képező mentális reprezentációk komplexek: különféle komponensekből állnak, illetve több reprezentációs szinten manifesztálódnak. Az egyes komponensek reprezentációjának aktivációja, illetve az egyes reprezentációs szintek aktiválódása pedig meghatározza a konkrét transzfer tárgyát képező mentális reprezentáció jellemzőit és végeredményben a vonatkozó kognitív folyamatok kimenetelét képező nyelvi produktum jellemzőit. Ennek megfelelően a fogalmakat alkotó fogalmi jegyekkel, a fogalmakhoz társuló képzetekkel és a vonatkozó mentális modellekkel (mint nonverbális reprezentációkkal), valamint a külön a forrásnyelvhez és külön a célnyelvhez köthető fonémákkal, grafémákkal, morfémákkal, lexikai elemekkel és szintaktikai struktúrákkal (mint verbális reprezentációkkal) összefüggő receptív és produktív folyamatok kognitív kontrollálására való képesség a fordító kompetenciájának szerves részét képezi.

3. KOMPETENCIA ÉS REFLEXIÓ

A fordítás komplex nyelvi dimenziójában érvényesülő kognitív mechanizmusok kontrollálásában a gyakorlat mellett jelentős szerepe van annak is, hogy a fordító képes-e reflektálni a vonatkozó mechanizmusokra. A metakognitív reflexió révén szerzett ismeretek hasznosításával ugyanis könnyebb tudatos kontrollt gyakorolni a munkamemóriájában végbemenő nyelvi folyamatok felett (pl. stratégiatervezés, stratégiaellenőrzés és stratégiamódosítás révén) – ezzel is elősegítve a recepcióval, a produkcióval és a transzferrel összefüggő feladatok megoldását (vö. Cs. CZACHESZ 1998). Ez azért különösen fontos, mert a kogníció különféle mechanizmusai képesek jelentős hatást gyakorolni a fordítás nyelvi dimenziójában érvényesülő folyamatokra – bizonyos esetekben elősegítve, bizonyos esetekben viszont hátráltatva az egyes folyamatokat. A kognitív mechanizmusoknak az efféle facilitáló és inhibitáló hatásaival összefüggésben a következőkben néhány olyan mechanizmus felvázolására kerül sor, amely a fordítási folyamat szempontjából praktikus jelentőséggel bír, azaz meghatározza a folyamat hatékonyságát és – a fordított szöveg minősége alapján mérhető – eredményességét. A bemutatás nem terjed ki a vonatkozó mechanizmusok teljes körére és a bemutatott mechanizmusok valamennyi részletére. A tanulmány terjedelmi korlátaira való tekintettel ugyanis csak egyfajta szemléltetésre van lehetőség: annak illusztrálására, hogy a fordítást miként determinálja a kogníció, illetve az arra irányuló fordítói reflexió.

A **fordítást elősegítő kognitív mechanizmusok** körébe tartoznak a kogníciót meghatározó mindazon észlelési, figyelmi és emlékezeti mechanizmusok, amelyek – önállóan, illetve egymással kölcsönhatásban – pozitívan befolyásolják a komplex fordítási folyamat hatékonyságát és eredményességét. Ebben az összefüggésben az egyik legrelevánsabb mechanizmus a fordító tudattartalmainak fordító általi megfigyelése. Az effajta monitorozás ugyanis lehetővé teszi azt, hogy a munkamemóriában kognitív transzkódolás vagy transzformáció eredményeképpen formálódó célnyelvi reprezentáció tartalmi és nyelvi helyességét, illetve pragmatikai megfelelőségét még azelőtt ellenőrizze a fordító, hogy a mentálisan leképeződő adott célnyelvi ekvivalens külső reprezentációkkal (valamilyen médiumon rögzített betűkkel és írásjelekkel) történő kódolását elvégezné (vö. *monitor modell* – TOURY 1995, TIRKKONEN-CONDIT 2005). A célnyelvi reprezentációk írást megelőző kontrollált ellenőrzése mellett a munkamemóriának ugyanakkor kiemelt jelentősége van többek között az egyik legáltalánosabb transzferálási művelet, az explicitáció végrehajtásában is (lásd *explicitációs hipotézis* – BLUM-KULKA 1986). Az explicitációt ugyanis az teszi lehetővé, hogy a fordító munkamemóriájában – a hosszú távú emlékezet aktiválásával összefüggő inferencia eredményeképpen – olyan nonverbális reprezentációk (fogalmak, fogalmi jegyek, képzetek) is leképeződnek mentálisan, amelyek verbálisan nincsenek kódolva a vonatkozó forrásnyelvi szegmensben. Ezeknek a nonverbális reprezentációknak a tudatosítása pedig lehetőséget teremt arra, hogy a fordító az azokat

verbálisan leképező célnyelvi reprezentációkat szintén aktiválja a munkamemóriájában, mégpedig annak érdekében, hogy a célnyelvi szövegben explicit (azaz konkrét lexikai elemekkel kifejezett) módon is kódolhassa azokat az információkat, amelyek a forrásnyelvi szövegnek csak implicit (azaz az olvasó által nonverbális inferencia révén feltárható) módon képezik részét.

A fordítást hátráltató kognitív mechanizmusok körébe tartoznak azok az észlelési, figyelemi és emlékezeti mechanizmusok, amelyek negatívan befolyásolják a komplex fordítási folyamat hatékonyságát és eredményességét. A negatív vagy gátló hatással bíró mechanizmusok közül talán a legjellemzőbbnek az interlingvális interferencia jelensége tekinthető (lásd pl. SÉGUINOT 1997). A nyelvi, illetve nyelvek közötti interferencia háttérben elsősorban az áll, hogy a célnyelvi reprodukció folyamatában a fordító munkamemóriájában leképeződő reprezentációk közül a nonverbális reprezentációk helyett az egymásnak megfeleltethető verbális (forrásnyelvi és célnyelvi) reprezentációk kerülnek a fordító figyelmének fókuszába. A verbális reprezentációknak – a kellő tudatosság és figyelemi kontroll hiányában megvalósuló – effajta dominanciája folytán a transzfer nagyobb valószínűséggel megy végbe a forrásnyelvi és a célnyelvi mentális reprezentációk kognitív megfeleltetésén (transzkódolásán) keresztül, mint a vonatkozó fogalmak és képzetek célnyelvi reprezentációkká való transzformálása révén. Amennyiben pedig a transzkódolás sem megfelelő figyelemi kontroll alatt zajlik, akkor a forrásnyelvi és a célnyelvi reprezentációk figyelemi szeparációjának hiányában a forrásnyelvi reprezentációk bizonyos jegyei transzferálódhatnak, és leképeződhetnek abban a célnyelvi reprezentációban, amely azután célnyelvileg hibás vagy kvázi helyes szegmensként manifesztálódik a célnyelvi szövegben. A fordítás eredményességét azonban nemcsak az interlingvális interferencia érvényesülése befolyásolhatja negatívan, hanem egyfajta emlékezeti interferencia is, amely azonban már nem elsősorban a fordítás megvalósítási szakaszát meghatározó átviteli műveletek keretében érvényesül, hanem főként a fordítás ellenőrzési szakaszában jellemző (és a fordított szöveg minőségét alapvetően determináló) fordítói ellenőrző olvasási műveletekben. A fordítási hibák kiszűrésére szolgáló fordítói ellenőrző olvasás eredményességét ugyanis szignifikánsan korlátozza a hosszú távú emlékezet, amelynek az aktiválódása a vonatkozó ingeranyagnak a többszöri feldolgozásból adódóan fokozottan ismerős volta miatt automatikusan megtörténik, amikor a fordító a saját maga által feldolgozott forrásnyelvi szöveg alapján saját maga által alkotott (és a szövegalkotás közben többször is feldolgozott) célnyelvi szöveget a fordítási folyamat utolsó szakaszában ellenőrzés céljából elolvassa. Ennek megfelelően a hosszú távú emlékezet automatikus aktiválódása miatt a fordítói célnyelvi szövegellenőrzés során tudatos kontroll hiányában könnyen megvalósulhat a tudásalapú (emlékezetvezérelt) percepciós mechanizmusok dominanciája, és háttérbe szorulhatnak azok az ingeralapú (adatvezérelt) észlelési mechanizmusok, amelyeknek az ingerek részletes feldolgozásával járó érvényesülésére szükség lenne a hibaészlelés feladata szempontjából. A fordítási hibák fordító általi észlelésének egyik feltétele

tehát az, hogy a fordító a különböző forrásból származó reprezentációk között szelektáljon a figyelmével, és mentálisan azokra a reprezentációkra koncentráljon, amelyek a munkamemóriájában az ingeranyagot (a célnyelvi szöveget) képezik le, és ne azokat a reprezentációkat tudatosítsa, amelyek az ingeranyagról alkotott és a hosszú távú emlékezetből automatikusan előhívott emléknymokat képezik le az elméjében. Ez a fokozott tudatosságot igénylő feladat természetesen annál kevesebb kognitív erőfeszítést igényel, minél több idő telik el a célnyelvi szöveg megalkotása és a célnyelvi szöveg ellenőrzése között – tekintettel arra, hogy az idő múlásával a felejtés következtében a szövegellenőrzés folyamata során egyre kisebb valószínűséggel aktiválódnak a szövegalkotás során kódolt reprezentációk, és ezáltal csökken annak a veszélye, hogy a fordító „emlékezetből” olvasson (vö. DUDITS 2011).

A fordítás folyamatát elősegítő és hátráltató mechanizmusokkal kapcsolatos metakognitív, illetve metanyelvi ismeretek mellett természetesen kiemelt jelentősége van mindannak a deklaratív tudásnak, amely a kognitív és nyelvi folyamatokra épülő fordítási műveletekkel és fordítási eljárásokkal kapcsolatos, hiszen az egyes műveletekben és eljárásokban feladat-specifikus módon érvényesülnek az azokat meghatározó kognitív és nyelvi mechanizmusok. Ebben az összefüggésben elengedhetetlen például annak az ismerete, hogy a közvetlenül a forrásnyelvi szöveg célnyelvi reprodukálására szolgáló fordítási szöveg-reprodukciós eljárás milyen receptív és transzferálási fordítási műveletekből állhat, és milyen kiegészítő fordítási műveletekkel és kognitív segédfolyamatokkal egészülhet ki. A fordítás folyamatával kapcsolatos efféle metakognitív és metanyelvi ismeretek pedig egytől egyig olyan általános érvényű ismeretek, amelyek a fordító munkáját minden esetben alapvetően meghatározzák – függetlenül a fordított szöveg jellemzőitől, a fordítás irányától és a fordításhoz használt számítógépes eszközöktől.

A fordítási folyamatot alkotó fordítási műveletekkel és fordítási eljárásokkal, valamint az azok alapját képező nyelvi és kognitív folyamatokkal kapcsolatos ismeretek a fordítók kompetenciájának fejlesztését a hatékonyság és az eredményesség szempontjából egyaránt meghatározzák. A hatékonyság vonatkozásában mindezen funkcionális elméleti ismeretek jelentősége abban áll, hogy a – leendő vagy gyakorló – fordítónak a megfelelő deklaratív tudásra szert téve lehetősége nyílik a fordításhoz szükséges procedurális tudás célirányos megszerzésére. A heurisztikus módszerekkel ellentétben a deklaratív tudásra épülő stratégikus tapasztalatszerzés egyik legfőbb előnye pedig az, hogy segítségével a kompetencia fejlesztése rövidebb idő alatt megvalósítható, mint a próba szerencse módszere révén. Az eredményesség vonatkozásában ugyanakkor a deklaratív tudás és konkrétan a metakogníció, illetve a metakognitív reflexió jelentőségét az adja, hogy az abból fakadó tudatosság fokozott biztosítékot jelent a fordítás szempontjából különösen fontos proceduralizáció megfelelőségére, vagyis arra, hogy a fordító helyesen tanulja meg, illetve gyakorolja mindazoknak a fordítási műveleteknek és fordítási eljárásoknak a végrehajtását, amelyeknek az idővel készség szintűvé váló végrehajtása alapvetően meghatározza az egyéni fordítási

kompetenciáját. A fordítás folyamatának művelet- és eljárásalapú megközelítésével összefüggésben egyúttal azt is érdemes megjegyezni, hogy a folyamat műveletekre és eljárásokra való tagolása egyrészt átláthatóbbá teszi a meglehetősen összetett fordítási folyamatot, másrészt lehetőséget kínál a folyamat során teljesítendő különféle nyelvi feladatok, illetve a vonatkozó receptív, produktív és transzferálási mechanizmusok tudatosítására. A fordítás komplex jelenségét alkotó nyelvi komponensek ilyen módon való előtérbe kerülése pedig lehetővé teszi a specifikus, azaz az egyes nyelvi részkompetenciák fejlesztésére fókuszáló célirányos kompetenciafejlesztést.

4. KONKLÚZIÓ

A fordítói kompetenciát a kompetícióval, a kognícióval és a reflexióval összefüggésben vizsgálva, a következő összefüggésrendszer körvonalazódik: 1) a fordítói versenyképességnek meghatározó eleme a fordítói kompetencia; 2) a fordítói kompetenciának meghatározó eleme a fordítói kogníció; 3) a fordítói kogníciónak pedig meghatározó eleme a fordítói reflexió. Fontos hangsúlyozni, hogy mindezen meghatározó elemként nevesített tényezők mellett természetesen számos egyéb tényező játszik szerepet abban, hogy 1) mitől lesz egy fordító versenyképes; 2) mikor tekinthető egy fordító kompetensnek; és 3) mi határozza meg a kogníciót. A fordítói kognícióra irányuló reflexió jelentőségét ugyanakkor önmagában már az a tény is alátámasztja, hogy a professzionális fordítók képzésének elsődleges színterét felsőoktatási intézmények alkotják (és nem nyelviskolák vagy szakképzést nyújtó középiskolák), és ennek megfelelően a képzés keretében a fordítással – mint értelmiségi szakemberek által végzett tevékenységgel – kapcsolatos deklaratív tudás átadására is sor kerül. A fordítói kompetencia kialakítására és fejlesztésére szolgáló képzéseknek tehát általában egy olyan fordításelméleti komponens is részét képezi (vö. BAKER 2018), melynek funkciója az elméleti reflexióra való képesség kibontakoztatása, illetve azon keresztül a fordításhoz szükséges praktikus készségek (a releváns procedurális tudás) fejlesztésének elősegítése. A széles körű – fordításspecifikus – metanyelvi ismeretek jelentőségét felismerve ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a fordításban szerepet játszó nyelvi folyamatokkal kapcsolatos deklaratív tudás, illetve a fordítási műveletekkel és a fordítási eljárásokkal kapcsolatos tudás megszerzése természetesen nem helyettesíti (csupán kiegészíti, illetve segíti) a fordítási tevékenység gyakorlását, azaz a vonatkozó procedurális tudás tapasztalatszerzés révén történő elsajátítását, amely a fordítási rutin kialakításának legfőbb elemét képezi.

IRODALOM

- [1] Baddeley, Allen (1999). *Essentials of Human Memory*. Hove: Psychology Press.
- [2] Baddeley, Allen (2007). *Working Memory, Thought, and Action*. Oxford: Oxford University Press.

-
- [3] Baker, Mona (2018). *In Other Words. A Coursebook on Translation. Third Edition*. London & New York: Routledge.
- [4] Blum-Kulka, Shoshana (1986). Shifts of Cohesion and Coherence in Translation. In House, J., Blum-Kulka, S. (eds.) *Interlingual and Intercultural Communication: Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, pp. 17–35.
- [5] Chesterman, Andrew (2005). Problems with strategies. In Károly, K., Fóris, Á. (eds.). *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 18–28.
- [6] Cs. Czachesz Erzsébet (1998). *Olvasás és pedagógia*. Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió.
- [7] De Groot, Anette M. B. (1997). The Cognitive Study of Translation and Interpretation. In Danks et al. (eds.) *Cognitive Processes in Translation and Interpreting*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications, pp. 25–57.
- [8] Dijk, Teun van, Kintsch, Walter (1983). *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press.
- [9] Dudits András (2011). *A fordítói olvasás kognitív és gyakorlati mechanizmusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [10] Dudits András (2018). A fordítási műveleteken túl. A fordítási műveletek és eljárások taxonómiája. *Fordítástudomány*. 20. évf., 2. sz., pp. 28–52.
- [11] Dudits András (2019). A fordításban szerepet játszó nyelvi folyamatok osztályozásának didaktikai jelentősége. *Modern Nyelvoktatás*. XV. évf., 1 sz., pp. 15–28.
- [12] Johnson-Laird, Philip N. (1983). *Mental Models*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- [13] Kintsch, Walter, Dijk, Teun van (1978). Toward a Model of Text Comprehension and Production. *Psychological Review* 85., pp. 363–394.
- [14] Klaudy Kinga (1999). *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- [15] Klaudy, Kinga (2003). *Languages in Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation*. Budapest: Scholastica.
- [16] Klaudy Kinga (2004). Az implicitációról. In Navracsics J., Tóth Sz. (szerk.) *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália, pp. 70–75.

-
- [17] Klaudy Kinga (2014). A fordítástudomány neve, természete és terminológiája. In Navracsics J. (szerk.) *Transzdiszciplináris üdvözlések Lengyel Zsolt számára*. Budapest–Veszprém: Gondolat Kiadó–Pannon Egyetem MFTK, pp. 9–19.
- [18] Navracsics Judit (2011). *Szóaktiváció két nyelven*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- [19] Neisser, Ulrik (1976). *Cognition and Reality*. San Francisco, CA: Freeman.
- [20] PACTE Group (2000). Acquiring Translation Competence: Hypotheses and Methodological Problems in a Research Project. In Beeby, A., Ensinger, D., Presas, M. (eds.) *Investigating Translation*. John Benjamins: Amsterdam, pp. 99–106.
- [21] PACTE Group (2003). Building a Translation Competence Model. In Alves, F. (ed.) *Triangulating Translation: Perspectives in Process Oriented Research*. John Benjamins: Amsterdam, pp. 43–66.
- [22] PACTE Group (2008). First Results of a Translation Competence Experiment. Knowledge of Translation and Efficacy of the Translation Process. In Kearns, J. (ed.) *Translator and Interpreter Training. Issues, Methods and Debates*. London: Continuum, pp. 104–126.
- [23] PACTE Group (2014). First Results of PACTE Group’s Experimental Research on Translation Competence Acquisition: The Acquisition of Declarative Knowledge of Translation. In Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation. Con la Traducción en Mente*. Special Issue of MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación 1, pp. 85–115.
- [24] Schank, Roger C., Abelson, Robert P. (1977). *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- [25] Séguinot, Candace (1997). Accounting for Variability in Translation. In Danks, J. H., Shreve, G. M., Fountain, S. B., McBeath, M. K. (eds.) *Cognitive Processes in Translation and Interpreting*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 104–119.
- [26] Seidl-Pécs Olívia (2017). Elvárások és versenyelőny: a technológiai kompetencia fejlesztése. In Kóbor M., Csikai Zs. (szerk.) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez*. Pécs: Kontraszt Plusz Kft., pp. 123–141.
- [27] Seleskovitch, Danica (1978). Language and Cognition. In Gerver, D., Sinaiko, W. (eds.) *Language, Interpretation and Communication*. New York: Plenum Press, pp. 333–341.
- [28] Superceanu, Rodica (2004). Translation Procedures: A Didactic Perspective. *Perspectives: Studies in Translatology* Vol. 12, No. 3, pp. 194–207.
- [29] Tirkkonen-Condit, Sonja (2005). The Monitor Model Revisited: Evidence from Process Research. *Meta* Vol. 50, No. 2, pp. 405–414.

-
- [30] Toury, Gideon (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- [31] Vinay, Jean-Paul, Darbelnet, Jean (1958/1995). *Comparative Stylistics of French and English. A Methodology for Translation*. Amsterdam: Benjamins.
- [32] Warren, Paul (2013). *Introducing Psycholinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.